

Т.Б. Ніколаєнко*

ВПЛИВ СТУПЕНЯ СУСПІЛЬНОЇ НЕБЕЗПЕКИ ОСОБИ НА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Досягнення такого завдання Кримінального кодексу України, як запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1), можливе без притягнення особи, яка вчинила кримінальне каране діяння, до кримінальної відповідальності. Це стосується інституту звільнення від кримінальної відповідальності, в якому реалізується прагнення держави ефективно і раціонально вести боротьбу зі злочинністю без застосування покарання і не винесення судом обвинувального вироку як результату дії принципу економії кримінальної репресії, гуманізму та індивідуалізації відповідальності.

Така особливість кримінальної політики базується на світовому досвіді, який неодноразово переконував, що одним лише посиленням покарань неможливо досягти зниження кількості вчинених злочинів та забезпечити більш повне їх розкриття.

В кримінальному кодексі України з приводу цього є ряд статей заохочувального характеру, які встановлюють право держави звільнити особу від кримінальної відповідальності, покарання, пом'якшити покарання, яке повинна понести особа за вчинений нею злочин. До них, зокрема, належить і ст. 47 КК України, яка передбачає звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки.

Прийняття такого рішення в кримінальній справі вимагає дотримання законності та справедливості, чіткого виконання вимог кримінального та кримінально — процесуального законодавства, які регулюють підстави, умови та порядок звільнення від кримінальної відповідальності. Це в радянській юридичній літературі можливість виправлення особи, яка вчинила злочин без кримінального покарання заходами громадського впливу однозначно визнавалась, і можлива була у випадку невеликої суспільної небезпеки особи. Ця обставина визначалась як самостійною з обов'язковим встановлення та дослідження всіх її критеріїв.

Ці позиції прослідковуються в наукових працях С.Г. Келійної, Г.Б. Віттенберга, О.А. Гунської, О. Михайленка, О.О. Житнього та ін.

Метою цього дослідження є аналіз та визначення обставин, груп, які могли б бути критеріями оцінки ступеня суспільної небезпеки особи.

Але в правозастосовчій практиці слідчі, прокурори та судді стикались і стикаються з труднощами у доказуванні та правовій оцінці *ступеня суспільної небезпеки* особи. Це пов'язано з невизначеністю у законодавстві даних критеріїв. Тому, ретельно вивчаючи законодавче підґрунтя, досліджуючи різноманітні наукові підходи, визначимо обставини та їх групи, що можуть бути критеріями оцінки ступеня суспільної небезпеки особи. Їх визначеність та закріплення на законодавчому рівні сприятиме ефективному виправленню особи та підвищенню виховного значення інституту звільнення від кримінальної відповідальності.

Особа як особистість є досить складне і багатогранне явище із сукупністю біологічних, психологічних, соціальних властивостей¹. Але визначальне значення в даній сукупності є соціальні риси, які визначають суспільну сутність особи — “сукупність всіх суспільних відносин”. Відтак,

© Ніколаєнко Т.Б., 2005

* викладач кафедри кримінального права Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

¹ Ременсон А.Л. О некоторых вопросах общего учения о наказании в советском уголовном праве. Томский государственный университет им. В.В. Куйбышева. - Т. 23. «Юридические науки» 1954. - С. 258.

оцінка особистості особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, неможлива поза суспільними відносинами, які склались в суспільстві. “Личность воплощает в себе черты определенного общественного строя... Человека как личность, формирует не только вся совокупность материальных отношений, но и политические, идеологические, правовые, нравственные, бытовые, семейные, культурные, эстетические и другие отношения, составляющие общественное бытие и общественное сознание”².

Тому кожна особистість є індивідуальною з її характером, якостями, відношенням до оточуючих та самої себе. У випадку порушення нею закону, вчинення злочину, всі ці якості впливають на визначення ступеня її суспільної небезпеки, форму та міру відповідальності. Тому лише невелика ступінь суспільної небезпеки особи може бути однією з підстав прояву з боку держави довіри до особи, що відображається у звільненні її від кримінальної відповідальності.

Невелика суспільна небезпека особи є свідченням відсутності у її свідомості стійких антисоціальних рис, навичок, звичок, що створюють реальну загрозу повторення даного діяння. Для особи, що не є суспільно небезпечною, вчинення протиправного діяння є винятковим явищем в її поведінці, що складає випадковий епізод її життя. Виходячи з того, що кожна особистість є індивідуальною, з різнобарвністю особистих якостей, неможливо визначити вичерпний перелік обставин, що характеризують її суспільну небезпеку. Хоча в практиці індивідуалізації відповідальності та покарання відпрацьовані певні найбільш загальні критерії, які повинні враховуватися при оцінці небезпеки особи.

Пленум Верховного Суду України в п. 3 Постанови “Про практику призначення судами кримінального покарання” від 24 жовтня 2003 року № 7 вказав, що “досліджуючи дані про особу підсудного, суд повинен з’ясувати його вік, стан здоров’я, поведінку до вчинення злочину як в побуті, так і за місцем роботи чи навчання, його минуле (зокрема, наявність не знятих чи не погашених судимостей, адміністративних стягнень), склад сім’ї (наявність на утриманні дітей та осіб похилого віку), його матеріальний стан тощо”³. З’ясовуючи це, слід також визначити, яке місце займає злочин серед інших соціальних дій, що вчиняються цією особою, оскільки особистість не вичерпується лише в злочині.

Відношення до вчиненого діяння, наслідків є важливим показником, що відображає ступінь її небезпеки, рівень можливості виправлення. На особу, яка негативно відноситься до вчиненого суспільно небезпечного діяння, засуджує себе, кається у вчиненому, оцінює як справедливі застосовувані до неї заходи. “Заходи суспільного впливу, застосовані замість кримінального покарання, розраховані на таких правопорушників, які за своїми індивідуальними особливостями виявляють до вказаних заходів велику чутливість, сприймають їх як серйозне покарання”⁴. Слід визначити, що одним з недоліків практики звільнення від кримінальної відповідальності є недооцінка правозастосовчими органами значення об’єктивного та повного встановлення обставин, що визначають невелику ступінь суспільної небезпеки особи. Поверхове дослідження цих даних призводить до необґрунтованого звільнення від кримінальної відповідальності справжніх злочинців. Так, дані про особистість винного, повинні з’ясовуватися у відношенні підсудного до праці, навчання, поводження на виробництві й у побуті, працездатності, стану здоров’я, родинного стану, наявності судимості. Саме вони впливають на визначення ступеня суспільної небезпеки особи. Однак законодавством перелік цих обставин не передбачений. Слід враховувати і громадські зв’язки, індивідуальні властивості особи та їх взаємодію.

² Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. – Л.: Издательство ЛГУ, 1968 – С. 4

³ Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (1973-2004). Офіційне видання. За заг. ред. В.Т. Маляренка. – Київ, 2004. – С. 47.

⁴ Виттенберг Г.Б. Вопросы освобождения от уголовной ответственности и наказания с применением мер общественного воздействия. Ч. 1. – Иркутск, 1970. – С. 50.

Ще в постанові № 22 “Про практику призначення судами кримінального покарання” від 22.12.1995 р Пленум Верховного Суду УРСР відмітив, що “суди в окремих випадках допускають помилки, які негативно впливають на ефективність виправлення... засуджених та на стан правопорядку в державі” Тому рекомендував “судам при визначенні ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, виходити із сукупності всіх обставин справи, зокрема, форми вини, мотиву, цілі, способу, обстановки і стадії вчинення злочину, кількості епізодів, наявних кваліфікуючих ознак, ролі кожного із співучасників (якщо злочин вчинено групою осіб), тяжкості наслідків, що настали тощо”⁵. Ця позиція знайшла своє відображення і в оновленій постанові Пленуму Верховного Суду № 7 від 24.10.2003 р. “визначаючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, суди повинні виходити з класифікації злочинів (ст. 12 КК), а також із особливостей конкретного злочину й обставин його вчинення (форма вини, мотив і мета, спосіб, стадія вчинення злочину, кількість епізодів злочинної діяльності, роль кожного зі співучасників, якщо злочин вчинено групою осіб, характер і ступінь тяжкості наслідків, що настали, тощо)”⁶. Ці обставини, що характеризують особу, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, відіграють важливу роль при звільненні від кримінальної відповідальності. Так, рівнозначні за ступенем суспільної небезпеки злочини можуть вчинятися особами, що мають різний ступінь суспільної небезпеки. Позитивний результат при визначенні небезпечності особи дає встановлення лише характерних для неї обставин, що визначають її ество. Встановлення випадкових, другорядних обставин, як правило, призводить до помилкової оцінки ступеня суспільної небезпеки особи, а значить й звільнення від кримінальної відповідальності.

Особистісні якості особи, яка вчинила злочин повинні бути гарантією довіри до неї з боку держави, гарантією того, що особа може бути виправлена без відбуття покарання. Тому обставини, які характеризують особистість і є критеріями, що визначають її ступінь суспільної небезпеки. Але коло їх досить різноманітне і визначити вичерпний перелік неможливо. В кожному конкретному випадку вони встановлюються та аналізуються. Окремо взята обставина не може бути визначальною. Особистість повинна вивчатись як єдине ціле, з її характером, поведінкою, інтересами, умовами життя та ін. Лише комплекс обставин, як свідчить практика, дозволяє зробити правильний висновок. Дослідження їх потребує певної послідовності для уникнення упуцень основних моментів характеристики особи.

Всі обставини, що характеризують особу винного можна розділити на три групи:

1. обставини, що характеризують особу винного в момент вчинення злочину
2. обставини, що характеризують особистість та спосіб життя винного до вчинення злочину
3. обставини, що характеризують особу винного після вчиненого діяння.

Серед першої групи обставин найбільшу увагу привертає характер та тяжкість вчиненого діяння. Як зазначав О.Л. Ременсон “вчинений злочин, як правило досить чітко відображає суспільну небезпеку злочинця”⁷. Чим більша небезпека злочину, тим більша, як правило, і небезпека особи, яка його вчинила. Це особливо стосується злочинів середньої тяжкості, результатом яких є свідоме заподіяння особою шкоди (особі, суспільним відносинам). Однак, залежність між тяжкістю вчиненого діяння та ступінню суспільної небезпеки особи не можна розглядати механічно. З одного боку, ступінь суспільної небезпеки особи, що вчинила злочин невеликої тяжкості, збільшується, якщо злочин вчинений повторно. З іншого боку, ступінь

⁵ Україна. Закони. Кримінальний кодекс України з постатейними матеріалами: Станом на 1 вересня 2000 р.: У 2 книгах / Упорядники: П.П. Андрушко, С.Д. Шапченко – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 784 с.

⁶ Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (1973-2004). Офіційне видання. За заг. ред. В.Т. Маляренка – К., 2004. - С. 47.

⁷ Ременсон А.Л. О некоторых вопросах общего учения о наказании в советском уголовном праве. Томский государственный университет им. В.В. Куйбышева. - Т. 23. «Юридические науки» 1954. - С. 33.

суспільної небезпеки особи зменшується, якщо злочин вчинено з необережності або його виконавцем була неповнолітня особа. Так, наприклад, особа, яка вчинила злочин невеликої тяжкості, з необережності, за відсутності корисливих та інших низьких мотивів, менш небезпечна, ніж та особа, яка вчинила злочин середньої тяжкості, навмисно, заздалегідь обдумавши свій умисел, маючи на меті спричинити шкоду відповідним суспільним інтересам, правам та свободам особи.

В цьому випадку, характер суб'єктивної сторони вчиненого діяння відіграє значну роль. Форма, ступінь вини, мотив, мета суттєво змінюють ступінь суспільної небезпеки особи. Злочин, вчинений умисно має більшу суспільну небезпеку, ніж вчинений з необережності. Якщо ж злочин вчинений з необережності, то мотив і мета відсутні, оскільки дії винного в цьому випадку не мають цілеспрямованого характеру, а значить і суспільна небезпека значно нижче, ніж злочин, вчинений умисно. *Спрямованість умислу* враховується при кваліфікації злочину, визначенні ступеня його суспільної небезпеки та призначенні покарання (звільнення від покарання, відповідальності). Але на практиці трапляються випадки, коли дані обставини не враховуються (що призводить до необґрунтованого посилення репресивних методів виправлення особи). Так, на Волині окружний суд засудив гр. Ц. до 10 років позбавлення волі за те, що він у стані сп'яніння проник до будинку гр. С., де викрав 5 кг. цукру. А у Львові суд засудив гр. Г. до 2-х років виправних робіт за те, що він разом з двома громадянами викрав пісок вартістю 34 грн. На Рівненщині за крадіжку 6 новорічних подарунків загальною вартістю 28 грн. людину засудили до 3 — х років позбавлення волі⁸.

В той же час п. 6 постанови № 7 Пленуму Верховного Суду УРСР "Про практику застосування судами України законодавства у справах про транспортні злочини" вимагає, щоб суди з'ясували "ставлення винного до наслідків порушення правил безпеки руху і експлуатації транспорту. Якщо буде встановлено, що винний усвідомлював суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачав її суспільно небезпечні наслідки і бажав їх настання або свідомо допускав настання цих наслідків, то його дії слід кваліфікувати за статтями Кримінального кодексу, що передбачають відповідальність за злочини проти життя і здоров'я особи, проти власності"⁹.

Однак, в літературі була висловлена думка, що на оцінку ступеня суспільної небезпеки особи винного безперечно впливають показники медичного та психофізичного характеру: стан здоров'я, наявність або відсутність тяжкої хвороби, темперамент¹⁰. Особи надмірні (пихаті), замкнені та сварливі (схильні до сварок) не можуть бути звільнені від кримінальної відповідальності. З такою позицією, на нашу думку, погодитись не можна¹¹. Безперечно, стан здоров'я, наявність утриманців, темперамент повинні судом враховуватись при визначенні міри покарання, яка ефективніше забезпечить виправлення особи. Наприклад, виправні роботи не доречно призначати особі, яка постійно знаходиться на лікарняному. В той же час, не можна визначити, що такі обставини є підставою застосування, наприклад, виправних робіт, так само як стверджувати чи є більш небезпечною хвора особа аніж здорова. Ці обставини не впливають на ступінь суспільної небезпечності особи і не можуть бути підставою застосування чи не застосування звільнення від кримінальної відповідальності.

⁸ Михайленко О. Звільнення від кримінальної відповідальності // Юридичний вісник України. – 2002. – № 23 (363). – С. 6-7.

⁹ Україна. Закони. Кримінальний кодекс України з постатейними матеріалами: Станом на 1 вересня 2000 р.: У 2 книгах / Упорядники: П.П. Андрушко, С.Д. Шапченко. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 313.

¹⁰ Виттенберг Г.Б. Вопросы освобождения от уголовной ответственности и наказания с применением мер общественного воздействия. Ч. 1. - Иркутск, 1970. – С. 60.

¹¹ Манаев Ю. Индивидуализация наказания с учетом обстоятельств, характеризующих личность виновного // Социалистическая законность. – 1967. – № 9. – С. 35.

До числа другої групи обставин, що характеризують особу винного до моменту вчинення злочину, закон надає першочергового значення наявності чи відсутності судимості. Всі види звільнення від кримінальної відповідальності можливі лише про відсутності в особі судимості, тобто вчиненні злочину вперше. В той же час, законодавством не визначається обмеження при звільненні від кримінальної відповідальності у разі вчинення особою злочину повторно. В Кримінальному кодексі 1960 р. таке обмеження існувало. Особа не могла бути звільнена від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею на поруки у випадку вчинення нею раніше умисного злочину чи у випадку, коли вона раніше передавалась на поруки (ч. 1 ст. 51 КК). Також вчинення нового злочину в протязом строку давності виключало звільнення від кримінальної відповідальності внаслідок перебігу строків давності (ст. 48 КК).

Дослідження відношення особи до суспільно корисних цінностей (моралі, праці, участі в громадському житті), відношення в сім'ї, поведінка в побуті, дотримання правил співжиття, поведінки особи після вчинення злочину (співставлення), стан здоров'я, вік, матеріальне становище, інтереси сім'ї та ін. також відіграють важливе значення. Вивчення моральних якостей особи, відношення до праці, дотримання правил співжиття визначаються, здебільшого, з місця роботи. А поведінка в побуті, проведення дозвілля, та ряд інших обставин не досліджуються. Це свідчить про неналежність дослідження обставин, що характеризують особу поза виробництвом (роботою).

Так, дільничним інспектором міліції Кам'янець-Подільського МУ УМВС лейтенантом міліції Г. була винесена постанова про відмову в порушенні кримінальної справи щодо гр. Я. В результаті прокурорської перевірки та проведеного подальшого розслідування було з'ясовано, що гр. Я. неодноразово вчиняв хуліганські дії, пиячив, знущався і наносив тілесні ушкодження дружині та тестю, а під час судового засідання своєї вини у скоєних діяннях не визнав¹². Враховуючи характер, ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння, особу винного, його моральні та особисті якості, поведінку в сім'ї, побуті, на роботі, наявність клопотання з боку колективу військової частини щодо передачі його на поруки, суд визнав гр. Я. винним у вчиненні злочину. Своєчасне усунення цих недоліків, ретельне та всебічне дослідження всіх обставин справи забезпечили притягнення гр. Я. до кримінальної відповідальності.

Остання група обставин, що впливає на оцінку ступеня суспільної небезпеки особи винного — поведінка особи після вчинення злочину. Звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 47 КК можливе при умові, що особа, яка вчинила злочин, "протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилитиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку"¹³. Аналогічно і звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки застосовується при умові, що особа перестала бути суспільно небезпечною. В той самий час для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, а також у зв'язку з передачею особи на поруки закон вимагає від особи щирого каяття у вчиненому діянні. Така вимога сприяє більш успішному виправленню особи заходами громадського впливу, а також її критичному відношенні до вчиненого діяння.

Таким чином, вирішуючи питання звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею її на поруки слід ретельно та всебічно досліджувати особу як елемент умови звільнення. При цьому необхідно враховувати її ступінь суспільної небезпеки, а саме: чи було випадковим дане діяння в житті особи, чи може вона бути виправлена заходами громадського впливу, мотив, мета вчиненого злочину, форма та ступінь вини, відношення до заподіяної шкоди — наслідків, а також ті моменти, які характеризують її індивідуальні особливості: наявність судимості,

¹² Архів військового суду Хмельницького гарнізону. Кримінальна справа № 1-36/00.

¹³ Кримінальний кодекс України: Офіційний текст. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - С. 47.

негативні риси характеру, відношення до праці, норм співжиття, моралі, моральності, поведінка до та після вчинення злочину, визнання вини та щире каяття у вчиненому діянні, відношення до роботи, поведінка в побуті та ін.

З'ясування всіх цих моментів у сукупності сприятиме правильному вирішенню ступеня суспільної небезпеки особи. “Как ни существенно само по себе то или иное проявление личности в том числе и факт совершения преступления, правильное суждение о нем, а тем более о личности в целом, возможно лишь на основе всех существенных социальных свойств и проявлений личности, их содержания, соотношения, в частности “удельного веса” социально-положительных и социально-отрицательных признаков и проявлений личности и их взаимосвязи”¹⁴.

Лише невелика ступінь суспільної небезпеки особи сприятиме виправленню особи заходами громадського впливу. Оцінка безпеки особи — це свідчення відсутності в його свідомості стійких антисоціальних властивостей звичок, навичок, що створюють реальну можливість повторення антигромадської поведінки. Для особи, що не представляє великої суспільної небезпеки, вчинене суспільно небезпечне діяння — явище, як правило, виняткове в загальній лінії її поведінки, складає випадковий епізод у її житті і ні якою мірою не виражає злісної зневаги встановленому правопорядку і правилам співжиття.

Якщо особа, яка вчинила злочин, і раніше вчиняла серйозні негативні вчинки, погано відносилась до праці, грубо і систематично порушувала інші норми співжиття, то вона не може бути визнана такою, що не являє собою великої суспільної небезпеки. Ті чи інші негативні якості винної особисвідчать про те, що вчинення злочину не є випадковим епізодом у її житті, а було обумовлено міцно укоріненими у свідомості винної пережитками минулого. В таких випадках суспільна небезпека особи велика і передача її на поруки не можлива.

Таким чином, вищевказані обставини можуть бути критеріями, які і визначають ступінь суспільної небезпеки особи, а значить, і можливість її звільнення від кримінальної відповідальності.

Ретельне дослідження особи як елементу умови звільнення від кримінальної відповідальності сприятиме зменшенню помилок при її звільненні та збільшенню виховного значення кожного виду звільнення від кримінальної відповідальності.

Перспективою дослідження цього напрямку має бути розробка та вирішення “вчинення злочину вперше” як елементу умови звільнення від кримінальної відповідальності — вчинення особою злочину вперше. Дана розробка сприятиме всебічному аналізу та подальшому вдосконаленню умов звільнення від кримінальної відповідальності.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального права
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького*

¹⁴ Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. - Л.: Издательство ЛГУ, 1968. - С. 17